

УДК: 159.923: 378.125:001.8

© Шевченко Н.Ф., 2015 р.

<http://orcid.org/0000-0002-5297-6588>

Н.Ф. Шевченко
Національний університет,
м. Запоріжжя

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН У СМИСЛОВІЙ СФЕРІ ФАХІВЦІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

Стаття висвітлює результати дослідження особливостей трансформації особистісного смислу професійної діяльності у фахівців-початківців. Подано аналіз категорій «смысл» і «особистісний смысл». Особистісний смысл розглядається як стрижнева основа професійної діяльності, як один з найважливіших факторів її успішності. На основі емпіричних даних, отриманих під час пілотажного дослідження, виявлені та проаналізовані сполучення особистісних властивостей, які є детермінантами трансформаційних змін у смисловій сфері молодих фахівців та опосередковано впливають на смислові вибори у межах професійної діяльності.

Ключові слова: смысл, особистісний смысл, смислова сфера особистості, професійна діяльність, смислові структури, детермінанти трансформації, дослідження смислової реальності.

Н.Ф. Шевченко

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В СМЫСЛОВОЙ СФЕРЕ СПЕЦИАЛИСТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ

В статье поданы результаты исследования особенностей трансформации личностного смысла профессиональной деятельности у молодых специалистов. Дан анализ категорий «смысл» и «личностный смысл». Личностный смысл рассматривается как стержневая основа профессиональной деятельности, как один из важнейших факторов ее успешности. На основании эмпирических данных, полученных во время пилотажного исследования, выявлены и проанализированы сочетания личностных особенностей, которые являются детерминантами трансформационных изменений в смысловой сфере молодых специалистов и опосредованно влияют на смысловые выборы в рамках профессиональной деятельности.

Ключевые слова: смысл, личностный смысл, смысловая сфера личности, профессиональная деятельность, смысловые структуры, детерминанты трансформации, исследование смысловой реальности.

N.F. Shevchenko

FEATURES OF TRANSFORMATIONAL CHANGES IN THE SEMANTIC SPHERE OF SPECIALISTS AT THE INITIAL STAGE OF PROFESSIONALIZATION

The article provides the result of research of features of transformation of personal sense of professional activity at young professionals. The analysis of the categories of "sense" and "personal sense" has been shown. Personal meaning is seen as a core basis of professional activity, as one of the most important factors in its success. Based on empirical data that collected during the pilot study, there have been identified and analyzed combinations of personal characteristics, which are the determinants of transformational changes in the young professionals' semantic sphere of and indirectly affect the sense elections in professional activity.

Key words: sense, personality sense, semantic sphere of personality, professional activity, semantic structures, determinants of transformation, research of features of personality reality.

Постановка наукової проблеми. Динамізм та нестандартність процесів, що відбуваються у суспільстві, визначають новий характер вимог до професійної діяльності, а отже, і до системи підготовки фахівців. Одним з ключових механізмів процесу професійного становлення фахівця вважається те, що його діяльність суттєвим чином наповнена особистісним смислом. Рівень сформованості особистісного смислу, який постає регулятором діяльності, виступає безпосередньою внутрішньою спонукальною силою та детермінантою активності, є вагомим умовою успішного здійснення професійної діяльності суб'єктом. Наявні дослідження з цього питання вказують на істотну роль особистісного смислу у забезпеченні ефективності функціонування всієї системи діяльнісних проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж тривалого часу феномен смислу був і залишається у центрі уваги багатьох поколінь вчених: в працях представників вітчизняної філософії та духовної психології як її складової (М.М. Бахтін, М.О. Бердяєв, Л. Франк, В.С. Соловйов, В.В. Налімов), у працях найвідоміших представників західної психології (А. Адлер, В. Франкл, К. Роджерс, Р. Мей, А. Маслоу, Д. Бьюдженталь та ін.), у фундаментальних працях вітчизняних психологів (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, О.Г. Асмолов, Є.З. Басіна, Б.С. Братусь, О.Є. Насиновська, Є.В. Суботський, Б.В. Зейгарнік, В.В. Столін, Ф.Ю. Василюк, О.Ю. Артемьева, Д.О. Леонтьєв та ін.).

Разом із тим, можна констатувати недостатність досліджень, спрямованих на вивчення змісту й динаміки особистісного смислу професійної діяльності та її проявів в ході професійного становлення. Аналіз психологічних детермінант, які обумовлюють трансформації особистісного смислу професійної діяльності, надасть можливості наблизитись до усвідомлення психологічних механізмів переструктурування смислової сфери суб'єктів професійної діяльності з метою її корекції у напрямку розвитку спрямованості на реалізацію професійної діяльності.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У вітчизняній психології одним із перших звернувся до проблеми смислу як психологічної категорії Л.С. Виготський. У ранніх працях поняття смислу аналізувалося автором у традиційній для лінгвістики опозиції «смысл-значення». Це протиставлення в психології пов'язане, перш за все, з розведенням соціально-історичного досвіду і його індивідуального відбиття у життєдіяльності людини. Пізніше, використовуючи поняття смислу у ході аналізу свідомості, Л.С. Виготський висуває важливе положення про те, що мовлення утворює зміни у свідомості і надає свідомості смислової будови. При цьому автор має на увазі саме вербальні смисли. Перехід до психологічної трактовки поняття «смысл» намітився тоді, коли Л.С. Виготський поставив питання про смислову регуляцію діяльності та ввів поняття «переживання», яке містить в собі ідею про смислові утворення особистості. Вивчаючи смислову регуляцію діяльності, автор вводить поняття «смислового поля», під яким має на увазі усвідомлювана людиною актуальна ситуація її поведінки. При осмисленні людиною цієї ситуації в ході реальної діяльності змінюються і смислове поле, і самі дії. Таким чином, динаміка реальної ситуації перетворюється у динаміку думки і навпаки. Крім того, в процесі осмислення, окрім інтелектуальних процесів, наявний і емоційний компонент. Так виникає переживання (афективне ставлення до дійсності), яке, за Л.С. Виготським, є одиницею дослідження особистості та середовища у їх єдності [1].

Поняття «смысл» було введено О.М. Леонтьєвим. У його дослідженні це поняття характеризує реальні життєві відносини як людини, так і тварини. Тим самим проблема смислу була виведена з площини свідомості у площину породжуючих цю свідомість реальних життєвих відносин суб'єкта. «Смысл є не категорією самої дійсності, взятої абстрактно, окремо від суб'єкта, але й не є категорією суто суб'єктивною. Це є суб'єктивно-об'єктивна категорія» [5, 207-208]. Поняття смислу вказує на те, що індивідуальна свідомість не може бути зведена до безособистісного знання; через належність живому суб'єкту та включеність у систему його діяльностей, вона завжди упереджена.

О.М. Леонтьєв обговорює також проблему форми існування особистісного смислу у діяльності. В якості однієї з основних рис смислу автор відмічає його нестійкість та мінливість. Чисельні факти дозволили йому дійти висновку про те, що динаміка смислу обумовлена динамікою діяльності суб'єкта. Смысл сам по собі не може зв'язати свідомість із зовніш-

нім світом; реально цю функцію виконує діяльність, яка хоч і спрямовується смислом, однак здійснюється реально у зіткненні з предметом у його об'єктивних та стійких властивостях і змінюється згідно з реальним предметом та його реальними властивостями. Отже, особистісний смисл – це зв'язуюча ланка між свідомістю та діяльністю [3].

Згідно з думкою О.М. Леонтьєва, особистісний смисл – це індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність [4]. У цьому визначенні можна виділити два важливих моменти. По-перше, сполученням «індивідуалізоване відображення» автор вказує на неповторність та своєрідність особистісного смислу, що в свою чергу обумовлено іншими внутрішньоособистісними утвореннями. По-друге, розуміння особистісного смислу через «ставлення особистості» посилює його суб'єктивний характер, адже ставлення означають не тільки об'єктивний зв'язок особистості з її оточенням, а, перш за все, її суб'єктивну позицію в цьому оточенні.

Всебічне та системне розуміння категорії смисл знайшло своє відображення в дослідженні цього феномену Д.О. Леонтьєвим, який розкрив класичні та некласичні підходи до розуміння цієї категорії. Автор описує три площини існування смислу, які утворюють його «грані» і співвідносяться з категоріями особистості, свідомості та діяльності. Перша з них, що відображає онтологічний аспект смислу, – це площина об'єктивних відносин між суб'єктом та світом. Тут об'єкти, явища та події дійсності мають для суб'єкта життєвий смисл і відбиваються на його життєдіяльності. Друга площина відображає феноменологічний аспект смислу – це образ світу у свідомості суб'єкта, одним з компонентів якого є особистісний смисл як форма пізнання суб'єктом його життєвих смислів, відображення їх у свідомості. Третя площина містить в собі неусвідомлювані механізми внутрішньої регуляції життєдіяльності – смислові структури особистості. Ця площина являє собою діяльнісний або регуляторний аспект смислу.

Смислові структури (діяльнісний аспект) складають смислову сферу особистості і функціонують як внутрішні регуляторні механізми, які впливають на протікання процесів діяльності та психічного відображення. Смислова сфера особистості є певним чином організованою сукупністю смислових утворень (структур) і зв'язків між ними, які забезпечують смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах. Д.О. Леонтьєвим виділено шість регуляторів діяльності: особистісний смисл, смисловий конструкт, смислова установка, смислова диспозиція, мотив та особистісна цінність. Ці складові смислової сфери організовані у трирівневу систему, де найвищий рівень представлений особистісними цінностями, середній рівень – смисловим конструктом та смисловою диспозицією, найнижчий рівень – мотивом, особистісним смислом і смисло-

вою установкою. В межах однієї окремої діяльності існують і реалізуються тільки складові останнього, нижчого рівня. Решта складових мають «трансситуативний та наддіяльнісний характер» [8, 154].

Функція особистісного смислу як елементу системи смислової регуляції полягає в презентації суб'єктові в образі місця і ролі відображуваних об'єктів і явищ дійсності в його життєдіяльності. Існують два механізми, завдяки яким реалізується вищеописана функція особистісного смислу: емоційна індикація і трансформація психічного образу. Таким чином, особистісний смисл об'єктів і явищ дійсності є складовою образів сприйняття і представлення відповідних об'єктів і явищ, що відображає їх життєвий смисл для суб'єкта і презентує його суб'єктові за допомогою емоційного забарвлення образів і їх трансформацій [8].

Дослідження категорії «смысл» є актуальним й цінним для різних аспектів життєдіяльності людини, однак найбільшу значимість, на наш погляд, вони здобувають для професійної сфери, адже одним з ключових критеріїв процесу професійного становлення фахівця є наявність у нього особистісного смислу професійної діяльності. Особистісний смисл, який постає регулятором діяльності, виступає безпосередньою внутрішньою спонукальною силою активності суб'єкта, є вагомою умовою успішного здійснення професійної діяльності. В цьому контексті актуальним і своєчасним, з огляду накопиченого психологією досвіду дослідження вказаного феномену, є вивчення особливостей становлення і трансформації його на початковому етапі професіоналізації.

В процесі навчання у вищих навчальних закладах у значної частини випускників формується стійка мотивація до якісного виконання своєї професійної діяльності в майбутньому. За нашими спостереженнями, в значній кількості випадків ця мотивація руйнується під впливом чинників, які не мають відношення до змістовної складової професійної діяльності (наприклад, низька зарплата, погані стосунки з колегами та керівництвом, підвищена відповідальність тощо), що призводить до трансформації особистісного смислу професійної діяльності.

Безумовно, ситуація, в якій опиняються молоді фахівці на початку своєї трудової діяльності, є для них критичною, тому що ставить кожного перед обранням одного з двох можливих шляхів: здійснювати власну професійну діяльність в тому обсязі і на тому рівні, як це і уявлялось під час навчання, або відмовитись від своєї мрії і лише «імітувати» професійну діяльність, находячи цьому розумне виправдання, чи взагалі, не витримавши тиску обставин, змінити професію на більш прийнятну з різних точок зору.

Підаючи цю ситуацію психологічному аналізу, ми можемо сказати, що внутрішня мотивація сприяє наданню професійній діяльності позитив-

ного значення, а зовнішня мотивація-стимулювання спонукає свідомість до зміни цього відношення на протилежне (знання не потрібні, немає житла, нічим годувати родину). Вибір шляху подальшої реалізації професійної діяльності може свідчити про те, що позитивне її значення, як і його особистісний смисл, зберігаються [9]. Відмова від реалізації професійної діяльності (в тій чи іншій формі) означає втрату нею позитивного значення і зміну його на протилежне, що призведе до набуття цим значенням негативного особистісного смислу і обов'язково вступить у суперечність з внутрішнім мотивом. Навіть якщо в разі впливу зовнішнього мотиву-стимулу особистісний смисл і наповниться новим змістом, набуде статусу позитивного (висока зарплата, перспектива набуття житла, можливість культурного відпочинку тощо), наявність суперечності буде усвідомлюватись аж до повного «вигорання» мотиву.

У дослідженні взяло участь 180 досліджуваних (представників різних спеціальностей зі стажем роботи 3-5 років).

Серед різних стратегій поведінки молодих фахівців ми виділили три, які чітко відображають трансформації особистісного смислу професійної діяльності. Згідно з цим, досліджуваних респондентів ми розділили на три групи.

Підставою для такого розподілу стали розроблені нами критерії, сформульовані на основі рангування цінностей за тестом М. Рокіча.

До першої групи були віднесені респонденти, у яких провідне місце (1–6 місце у ієрархії цінностей) займають цінності професійної самореалізації, а саме: активне діяльне життя, цікава робота, можливість творчої діяльності, повне використання своїх можливостей та здібностей, розвиток та пізнання). До другої групи були віднесені респонденти, у яких ці ж самі цінності займають, в основному, останні місця в ієрархії (13–18 місце), поступаючись місцем цінностям, що не відносяться до професійної самореалізації (здоров'я, щасливе сімейне життя, любов, наявність вірних друзів тощо). Критерієм для відбору до третьої групи був факт зміни професії.

Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що стратегії поведінки суб'єкта в межах професійної діяльності обумовлюються певними комбінаціями його особистісних властивостей. Співвіднесення цих комбінацій зі структурою смислової сфери особистості вказує на наявність суперечностей між смисловими структурами.

Вивчення смислової сфери особистості ставить перед дослідниками проблему вибору адекватних методів її діагностики, яка давно заявлена у психології як досить складна. «...Смислова реальність проявляє себе у різноманітних формах і не може бути зведена до однопорядкових струк-

тур; отже, для аналізу різних її аспектів потрібні різні методи та методичні підходи» [8, 316].

Проведений аналіз діагностичного інструментарію показав відсутність спеціальних методик для вивчення смислової сфери як інтегральної характеристики особистості. Однак існує широкий спектр перевірених методик, що можуть бути використані для створення психологічного портрету смислової сфери особистості, зокрема таких її параметрів, як особистісні цінності; смислотвірні мотиви; характер та спрямованість смислоттєвих орієнтацій, що задають координати розвитку професійної активності; змістовні особливості уявлень про смисл «Я». Виходячи з цього, був підібраний комплекс психодіагностичних методик, які дозволять дослідити індивідуальні особливості смислової сфери молодих фахівців.

Проблема смислу у психології завжди ставилась і вирішувалась у нерозривному зв'язку із мотивацією діяльності. В контексті смислової регуляції діяльності мотив виступає як смислова структура, яка формується ситуативно та визначає суб'єктивний смисл, який набувають для людини обставини її життєдіяльності. Мотив проявляє себе у феномені спрямованого спонукання до діяльності, механізм якого має смислову природу. Зв'язок мотиву зі смислом чітко представлений у визначенні смислу як відношення мотиву до мети, у самому терміні «смислотвірний мотив», у ствердженні, що «розвиток смислів – це продукт розвитку мотивів діяльності», а також у зазначенні про те, що «питання про смисл є завжди питанням про мотив» [2, 282].

Для дослідження мотиваційних механізмів трудової активності ми обрали «Методику вивчення професійної мотивації» І.Г. Кокуріної. В її основі лежить ідея про те, що саме структура смислових уявлень людини про найбільш важливі стимули її діяльності є сферою психічної реальності, що може допомогти зрозуміти як особливості особистості в праці, так і особливості самої трудової діяльності. Смислотвірні мотиви трудової діяльності, які діагностуються за допомогою цієї методики, були виокремлені авторкою на основі теоретичного аналізу наукової літератури та опису тих смислових відношень, які виникають під час функціонування людини в діяльності. На основі заповненого бланку респондента будується профіль, який складається з розподілу показників смислотвірних мотивів.

Для дослідження особистісних цінностей була обрана методика Ш. Шварца, яка має достатньо розроблену теоретичну основу. Цінності, в яких відображається досвід життєдіяльності соціальної групи, інтеріоризуються та включаються у структуру особистості в формі особистісних цінностей, які Д.О. Леонт'єв визначає як «ідеальну модель потрібного», вказуючи людині напрямок бажаного перетворення дійсності [6; 7]. Вони виступають як джерело життєвих смислів, які об'єкти та явища дійсності

набувають в контексті потрібного. Процеси смислоутворення, що виходять від особистісних цінностей, неминуче відображають уявлення суб'єкта про можливості реалізації цих цінностей у житті, в тому числі і у професійній діяльності.

Для діагностики смисложиттєвих структур особистості, у яких відображається прагнення людини до віднайдення смислу, нами було використано «Тест смисложиттєвих орієнтацій» Д.О. Леонтьєва. Аналіз психологічних інтерпретацій смисложиттєвих орієнтацій особистості дозволяє окреслити деякі з найістотніших характеристик: структура смисложиттєвих орієнтацій становить ієрархічну єдність життєвих цілей, термінальних цінностей і смислів, зміст яких визначає вибір людиною найбільш значущих сфер самореалізації на певному етапі життєвого шляху; смисложиттєві орієнтації актуалізуються у свідомості людини, виконують функції спонування, спрямування, стимулювання, регулювання, інтегрування процесу самореалізації суб'єкта, забезпечують переживання осмисленості життя.

Для дослідження самоствалення як вираження смислу «Я» суб'єкта використовувалась «Методика дослідження самоствалення» С.Р. Пантелєєва. Осмислення суб'єктом своїх фізичних та соціальних характеристик здійснюється через призму осмислення своєї індивідуальності, своєї цінності як суб'єкта діяльності, як частини людства, як носія унікального життєвого досвіду.

З метою дослідження можливих протиріч у смисловій сфері було використано методику «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» у різних сферах життєдіяльності» Є.Б. Фанталової. Методика призначена для виявлення ступеню дезінтеграції у мотиваційно-смисловій сфері та передбачає попарне ранжування понять-цінностей з числа «термінальних цінностей» М. Рокича за двома критеріями – «цінності» та «доступності». Інтегральний показник методики виступає в якості індикатора блокування функціонуючих у мотиваційно-смисловій сфері ціннісно-смислових утворень. Величина індексу «цінність-доступність» вказує на ступінь розходження між тим, «що є», і тим, що «має бути», між «хочу» та «можу», між «хочу» та «маю». Чим вищим є даний показник у досліджуваних, тим в більшій мірі у них проявляється незадоволеність наявною життєвою ситуацією, внутрішній дискомфорт.

Проведене пілотажне дослідження дозволило виявити у представників кожної з виділених груп певні сполучення особистісних особливостей, які фіксують різні уявлення про картину світу та свідчать про можливість різних шляхів трансформаційних змін у смисловій сфері. Результати порівняльного аналізу особистісних особливостей представників груп свідчать про наявність значущих відмінностей між усіма групами респондентів

(при $p = 0,05$), що статистично підтверджує (значеннями t - критерію Стьюдента) наявність принципово різних комбінацій особистісних особливостей, кожна з яких обумовлює той чи інший варіант трансформації особистісного смислу професійної діяльності. Отриманий матеріал дозволив попередньо оцінити зв'язок поведінки представників кожної групи з властивим цій групі комплексом особистісних характеристик.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Дослідження особливостей трансформаційних змін у смисловій сфері фахівців на початковому етапі професіоналізації виявило відмінності між показниками представників груп, які свідчать про три найбільш типові види трансформації особистісного смислу професійної діяльності. Поданий матеріал є початком вивчення трансформації особистісного смислу професійної діяльності суб'єкта у процесі його становлення як фахівця. Подальше дослідження буде спрямоване на співвіднесення комбінацій особистісних властивостей зі структурами смислової сфери.

Література

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Т.5 / Л.С. Выготский – М.: Педагогика, 1982. — 368 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 584 с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2-х тт. Т.2 / А.А. Леонтьев. — М.: Педагогика, 1983. — 320 с.
5. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия / Под ред. А.А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — 287 с.
6. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1996. — №4. — С. 15-26.
7. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. — 1997. — Том 18. — №6. — С. 13-28.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. — [2-е, испр. изд.]. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
9. Хомуленко Т.Б. Психологія темпоральності особистості: віковий аспект: Монографія / Т.Б. Хомуленко, С.І.Бабатіна. — Харків-Херсон: ПП Вишемірський ВС, 2014. — 235 с.